

Радојица С. Лазић

Академија за националну безбедност, Београд
lazicr@orion.rs

ОБАВЕШТАЈНО-БЕЗБЕДНОСНЕ СТРУКТУРЕ НА ТЛУ ЈУГОСЛАВИЈЕ ТОКОМ ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА

Сажетак: У Другом светском рату развој обавештајно-безбедносних структура на тлу Краљевине Југославије одвијао се у изузетно сложеним политичко-безбедносним условима. После априлског рата и потписивања капитулације 17. априла 1941. године, Министарство унутрашњих послова Краљевине Југославије наставило је да делује у оквиру краљевске Владе у избеглиштву.

Након окупације извршено је расчлањавање Југославије од немачких и италијанских снага и њихових савезника и квислинга. Територија државе била је подељена на две основне сфере интереса – немачку и италијанску, која је важила све до капитулације Италије 1943. године, као и на четири окупациона подручја: немачко, италијанско, мађарско и бугарско. Припадници „Хрватског усташког покрета” су 10. априла 1941. године прогласили формирање Независне државе Хрватске (НДХ), која је обухватала у почетку територије Хрватске и БиХ, а од октобра 1941. и Срем са Земуном.

У овом раду сагледаваће се деловање обавештајно-безбедносних институција на територији нападноте окупирани државе, са посебним освртом на развој безбедносних органа партизанског покрета.

Кључне речи: Други светски рат, Краљевина Југославија, безбедносне структуре, четнички покрет, партизански покрет, савезничке мисије, Одељење заштите народа.

1. УВОД

Полазећи од циља да разбију Краљевину Југославију, тако да се више не обнови као јединствена држава, агресорске земље су током 1941. године поделиле њену територију на две основне сфере интереса: немачку и италијанску,

као и на четири окупациона подручја: немачко, италијанско, мађарско и бугарско. Линије разграничења међу њима прецизиране су маја 1941. године, али их учесници у подели нису сматрали дефинитивним, пошто ничије аспирације нису биле задовољене.

Та подела, са каснијим незнатним изменама, одржала се скоро две године. Немачко окупационо подручје – обухватало је највећи део територије Југославије. На том подручју примењено је више различитих облика окупације (управних система) и сваки од њих имао је посебан статус: 1) територија предвиђена за анексију Немачкој; 2) територија са класичним окупационим апаратом; 3) територија на којој је успостављена заједничка немачко-италијанска управа.¹

Тако је Трећем Рајху припојена Словеначка Корушка, Горењска, Штајерска и ужи појас на десној обали Саве. У том подручју уведена је немачка цивилна власт. Шефови управа били су непосредно подчињени Хитлеру и имали су право предузимања мера војног обезбеђења, ослањајући се на надлежне војне команде.

На подручју Србије уведена је војна окупациона управа с класичним окупационим апаратом, с тим што су Банатом и источним Сремом самостално управљали фолксдојчери. На челу окупационог апарата се налазио војно-управни командант Србије, коме су биле потчињене обласне војно-управне команде (фелдкомандантуре) у Београду, Смедереву, Ужицу и Нишу.

Територија НДХ улазила је у немачко окупационо подручје и на њој је успостављен окупациони апарат сличан оном у Србији. Улогу управног штаба имало је Немачко посланство, а војноуправног команданта немачки генерал у Загребу, коме су у почетку биле потчињене две обласне команде – Загреб и Славонски Брод, а касније и у Бјеловару, Осијеку, Карловцу, Бања Луци, Сарајеву, Мостару, Задру и Сплиту.

Италијанско окупационо подручје обухватало је готово трећину југословенске државне територије, а протезало се од Јулијских алпа до Преспанског језера. На овој територији била су успостављена три цивилна комесаријата са седиштем у Љубљани, Сплиту и Цетињу. Од дела Словеније формирана је тзв. Љубљанска покрајина, са статусом прикључне провинције. На територији која је припојена италијанском протекторату Албанији власт је до почетка августа 1941. године вршио цивилни комесар за Косово, Дебар и Стругу, након чега је проглашена анексија тих крајева Албанији као италијанској

¹ Вид. Слободан Д. Милошевић, „Окупаторска подела Југославије”, *Историја 20. века* 1–2/1992, 125–142; Бранко Петрановић, *Србија у Другом свешком рајху 1939–1945*, ВИНЦ, Београд 1992, 103–115; Љубодраг Димић, *Историја српске државности – Србија у Југославији*, књига III, САНУ, Беседа, Друштво историчара јужнобанатског и сремског округа, Нови Сад 2001, 217–220; Радојица Лазић, Маша Томић, *Цивилна служба безбедности у Србији/ Civil Security Service in Serbia*, ЈП „Службени гласник”, Београд 2019, 87–97.

покрајини. У Црној Гори и Санцаку италијански окупатор вршио је власт преко Краљевског цивилног комесаријата Црне Горе, а касније преко Високог цивилног комесаријата, подређеног италијанском Министарству иностраних послова.

На основу уговора од 18. маја 1941. године, фашистичка Италија добила је 25-годишњи протекторат над Независном државом Хрватском. Тиме је НДХ прихватила зависност од Италије и италијанског принца за краља. Истовремено, део Хрватског приморја прикључен је Ријечкој провинцији.

Мађарско окупационо подручје обухватало је Бачку, Барању, Међумурје и Прекомурје. Окупациону власт вршила је Команда војноуправне групе Јужне армије, са задатком да окупиране територије припреми за анексију Мађарској.

Бугарско окупационо подручје обухватало је територије које је фашистичка Бугарска добила по основу немачко-италијанског споразума (источна и централна Македонија, јужна Србија). У почетку, запоседнута територија била је подељена на Скопску и Битољску област, а 1943. године образована је и Врањска област.

После капитулације Италије немачко окупационо подручје је захватило читаву територију која је била под окупацијом Италије, као и територије које је Италија добила после Првог светског рата Лондонским уговором. Мађарско окупационо подручје Немци су преузели у марту, а бугарско током септембра 1944. године.

На бившем мађарском окупационом подручју, уз немачке војноуправне и полицијске органе задржани су мађарски цивилни органи. У Македонији, после распада органа бугарске цивилне управе, Немци су покушали да створе македонску колаборационистичку власт са ослонцем на Унутрашњу македонску револуционарну организацију (ВМРО).

2. ОБАВЕШТАЈНО-БЕЗБЕДНОСНЕ СТРУКТУРЕ ЗА ВРЕМЕ ОКУПАЦИЈЕ

У склопу окупационог система посебно место и улогу имале су бројне полицијско-обавештајне службе и организације, које су чиниле костур тог система. Немачке полицијско-обавештајне организације деловале су преко Главне управе безбедности (РСХА), Војно-обавештајне службе (АББЕР), Тајне војне полиције (ГФП), Обавештајне службе оперативног извиђања и др.; италијанска обавештајна служба преко Војно-обавештајне службе (СИМ), Полицијско-обавештајне организације фашистичке партије (ОВРЕ). Бугарска и Мађарска деловале су преко својих полицијско-обавештајних организација на окупираним деловима земље.

У то су биле укључене и домаће квислиншке полицијске, обавештајне и друге организације, као што су: љотићевски „Збор” и „Српски добровољачки корпус” (СДК); Недићева „Српска државна стража” (СДС) и Специјална полиција у Србији; „Усташка надзорна служба” (УНС); Обавештајно одељење оружаних снага НДХ и др.²

Капитулација, окупација и распад Краљевине Југославије 1941. године, имали су за последицу и дефинитиван нестанак дотадашњег безбедноснo-обавештајног система, мада су у мањем обиму неки обавештајни центри, лоцирани у иностранству, наставили са деловањем за краља и Владу у емиграцији.

Обавештајни центри Краљевске избегличке владе у току Другог светског рата били су под директним утицајем британске обавештајне службе, на истим циљевима и задацима, за помагање покрета Драже Михаиловића.

Избегличка влада, током јесени 1941. године, успоставила је радио везу са покретом Драже Михаиловића, а септембра, исте године, у Петровцу (у близини Будве), енглеска подморница је искрцала групу људи, коју су чинили мајори Захарије Остојић и Мирко Лалатовић, радиотелеграфиста Вељко Драгићевић и капетан Бил Хадсон, први шеф британске војне мисије, која је требала да успостави непосредни контакт са Михаиловићевим штабом.³

Том приликом достављено је наређење Михаиловићу да обустави или ограничи саботаже на железници „како не би сувише излагао народ репресалијама”; да се акције ограниче само на припреме и довлачење материјала „у циљу повезане и добро организоване акције за дан који ће бити доцније одређен”.

Везу са Михаиловићем избегличка влада је одржавала током читавог рата. Из депеша упућених Дражи Михаиловићу види се да је била обавештена о борбама које су вођене на тлу окупиране Југославије. У једној од тих депеша, између осталог, каже се: „Предузели смо мере да партизани обуставе непотребне акције и да се ставе под вашу команду”. Све до пред крај рата, избегличка влада је Михаиловићу пружала свестрану подршку, укључујући и његово унапређење у чин генерала и постављење на положај министра војске.⁴

² Б. Петрановић, 114–115; Љ. Димић, 221; Андреја Савић, Милан Делић, Младен Бајагић, *Безбедноснй свеиша – од штајноснй до јавноснй*, ИБ, ВШУП, ПА, Београд 2002, 530–531; Радојица Лазић, *Коншрола служби безбедноснй у Србији*, Академија за националну безбедност, ЈП „Службени гласник”, Београд 2014, 47.

³ То је био, уједно, и први долазак британске мисије, по окупацији Југославије, састављење од „официра за везу”.

⁴ Бранко Петрановић, *Југословенске владе у избељишнйву 1943–1945*, документи, Архив Југославије, Глобус, Београд – Загреб 1981; АЈ, 370–16, јед. 54–55, Отворени телеграм, Упр. пов. 2796, послат из Лондона 12. септембра 1944. године, у 19,20 часова, Амбасади у Анкари, који је потписао Иван Шубашић, о укидању од 25. августа Врховне команде у земљи и

На територији окупиране Југославије, поред деловања окупаторских и квинслишких војно-обавештајних структура, била је присутна и активност обавештајних центара избегличке владе у Цариграду (садашњи Истанбул), Берну, Лисабону, Анкари, Мадриду, Јерусалиму и Каиру.⁵ Посебно је значајна делатност, током прве две године рата, обавештајног центра у Истанбулу, којим је руководио мајор Владимир Перић.⁶ Из тог центра упућивани су агенти у земљу, примане су информације од различитих категорија лица која су прикривени обавештајци држали на вези у земљи.⁷

Поред центара у Турској, податке за потребе избегличке владе прикупљали су континуирано обавештајци у Берну, Лисабону и Мадриду. Они су били уграђени у дипломатска представништва избегличке владе, са основним задатком успостављања везе са земљом и праћења активности посланства Независне државе Хрватске (НДХ) у Мадриду.⁸

Током рата подручје Блиског истока било је предмет интересовања и британских обавештајних структура. У њима су деловали обавештајци, који су били добри познаваоци прилика у предратној Југославији. У тим центрима организоване су школе и курсеви за оспособљавање агентуре из редова емиграције и заробљених италијанских војника. Преношењем војних операција на територију Италије, активирани су центри у Барију, Напуљу и Анкони.⁹

Шеф детаשמана британске Тајне обавештајне службе (СИС) у Барију од јануара 1944. године био је Џејмс Милер, са специјалним задатком да прикупља податке о догађајима у Југославији и Централној Европи. Према британским изворима, обавештајни подаци које је Милер достављао из Југославије били су „стално на високом нивоу” и потицали су из „директне везе са партизанима”.¹⁰

од 29. августа 1944. године о укидању Одељка Врховног штаба у Каиру и о разрешењу дужности начелника штаба Врховне команде у земљи ђенерала Драгољуба Михаиловића и његовом стављању „на расположење министру војске”.

⁵ АЈ, 103 (Емигрантска влада КЈ, 1941–1945).

⁶ Основна садржина рада овог обавештајног центра била је одржавање везе са организацијом Драже Михаиловића у Србији и достављање новчане помоћи преко својих агента, као и остваривање увида у ситуацију у осталим деловима земље. У том циљу овај центар је врбовао бројну агентуру и упућивао је у све крајеве земље; више о томе вид. Милан Ристовић, *Турска осмајрачница – југословенско-турски односи у Друћом свејском рајћу и њихов балкански контекст*, Чигоја, Београд 2013.

⁷ Турска је, у том периоду, за југословенску емиграцију у обавештајном смислу представљала важно подручје деловања. Борба за руководећу улогу у дипломатској служби на територији Турске била је одраз борбе за положаје у емигрантској влади.

⁸ АЈ, 103 (Емигрантска влада КЈ, 1941–1945).

⁹ Кит Цефри, *МИ6 – историја тајне обавештајне службе 1909–1949*, Albion Books, Београд 2013, 515–521.

¹⁰ *Ibid.*, 519–520.

Још крајем 1941. године Велика Британија при штабу Драже Михаиловића имала је своје војне мисије. На челу тих мисија налазили су се обавештајци и добри познаваоци прилика у Југославији. Активност нису ограничавали само у оквиру тог покрета, већ су је усмеравали како према окупатору, тако и према партизанском покрету. Рад британске обавештајне службе одвијао се од средине 1943. године и преко војних мисија при штабовима НОВ и ПОЈ.¹¹

Америчка обавештајна служба (Канцеларија за стратешке задатке)¹² тек се од друге половине 1942. године, после савезничког искрцавања у Африци и преношења операција у Европу, заинтересовала и за ситуацију у Југославији. У прво време, користила је канале и везе југословенске емигрантске владе преко Цариграда, а успостављала је и своје из Северне Африке и Италије (након искрцавања). У каснијем периоду, користила је војне мисије.¹³

Делатност совјетске обавештајне службе према југословенском простору одвијала се током рата и била је у складу са Стаљиновом политиком и интересима те државе. Совјетска обавештајна служба имала је значајну улогу у повезивању своје владе са краљевском избегличком владом, са којом је одржавала званичне односе и имала представнике код ње. Поред тога, совјетска обавештајна служба имала је контакте и развијала је обавештајни рад и према партизанском покрету у Југославији. Вођство КПЈ током рата одржавало је везу са Коминтерном (радио везом и курирском службом).

2. БЕЗБЕДНОСНИ ОРГАНИ ПАРТИЗАНСКОГ ПОКРЕТА

Од почетка рата партизански покрет је негирао сваки легитимитет, не само колаборационистичких органа, него и органа власти у избеглиштву. Током борбе изграђиван је потпуно нови систем управних власти, односно

¹¹ Процењује се да је у лето 1943. године у војним мисијама при Врховном штабу надноослободилачког покрета, као и код Врховне команде Драже Михаиловића и другим четничким штабовима, било преко 100 британских обавештајаца опремљених радио-станицама, који су били подређени центрالي у Каиру (већина њих је пре рата боравила у Југославији и добро је знала језик).

¹² Канцеларија за стратешке задатке (Office of Strategic Services, OSS) – америчка обавештајна служба, основана 13. јуна 1942. године. Претеча је Централне обавештајне агенције (ЦИА). На њеном челу био је Вилијам Донован.

¹³ Прве контакте са покретом Драже Михаиловића остварила је у другој половини 1943. године и одржавала их је до краја рата. Иначе, комплетна војна мисија САД дошла је у штаб Михаиловића, на челу са пуковником Робертом Мекдауелом (Robert Harbold McDowell), августа 1944. године. Америчке војне мисије су од краја 1943. године, па све до завршетка рата биле и при Врховном штабу НОВ и ПОЈ. До краја рата, у саставу различитих мисија, боравило је преко 260 припадника оружаних снага САД; више о томе: Валтер Робертс, *Тито, Михаиловић и савезници 1941–1945*, Чигоја, Београд 2013.

прекинут је сваки континуитет са предратном полицијом. Формирање нових партизанских власти у виду народноослободилачких одбора (НОО) започето је непосредно након избијања устанка. У оквиру ових управних тела стварани су и органи задужени за ред и безбедност на ослобођеним територијама.

Руководство партизанског покрета, на саветовању у Столицама код Крупња 26. септембра 1941. године, поред осталог, донело је и одлуку да се у том покрету „појача будност, безбедност и да се створе посебни обавештајни органи који ће обухватити партизанске одреде, а преко команди места и ослобођену и неослобођену територију”. Реализујући ову одлуку, у Врховном штабу и главним штабовима приступило се формирању обавештајних одсека; у штабовима партизанских одреда и батаљона и у командама места на одређивању обавештајних официра и у четама – повереника.¹⁴

Октобра 1941. године Врховни штаб НОП-а издао је два упутства: како се ослобађа насељено место и о начину одбране ослобођене територије. У првом скреће пажњу да је неуспех акција партизанских одреда управо последица неблаговременог прикупљања потребних података и обавештења о непријатељу,¹⁵ док у другом упутству разрађује мере које треба предузети да би се одржала ослобођена територија.¹⁶

Током септембра 1942. године издата је наредба о образовању позадинских војних власти (команди подручја и команди места) на ослобођеној територији. Те власти имале се важне обавештајне и безбедносне задатке, нарочито у одржавању јавног реда и мира на територији, развијању обавештајно-безбедносне службе, постављању и контролисању партизанских стража, мобилизацији и провери људства итд.

Крупне промене у саставу оружаних снага, у организацији народне власти и војно-територијалних органа, те стварање велике ослобођене територије, налагале су и измене у организацији комплетног безбедносно-обавештајног апарата. Дотадашња организација и органи нису више сами могли извршавати задатке за територију и јединице. Имајући то у виду, Врховни штаб НОВ-а и ПОЈ-а је, 27. новембра 1942. године, издао ново Упутство

¹⁴ *Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату југословенских народа* (том II, књига I), 71; Милован Џелебчић, *Обавештајна служба у НОР-у 1941–1945*, Војноисторијски институт, Београд 1987, 18–19.

¹⁵ У Упутству се истиче: „Нека досадашња опкољавања градова, са циљем њиховог заузимања, показала су рђаве резултате из разлога што су вршена без обавештајне службе преко мештана освојеног града, без комбинације напада споља и изнутра, споро и са дуго-трајним припремама, тако да су се претворила у дуготрајне блокаде... Обавештајна служба, преко обавештајних центара, треба да прикупља податке о величини непријатељских снага и њиховом распореду у месту, по касарнама и кућама...”

¹⁶ Наглашава се да „обавештајна служба треба да се организује што боље, тако да је обављају већином нама наклоњени мештани, а што мање наоружани партизани”.

(Упут) о организационој структури и основним задацима обавештајне службе на ослобођеној и неослобођеној територији. Тиме се обавештајна служба поставља на јединственим основама и одређују јој се конкретни задаци.¹⁷

Крајем 1942. године формирана је Комисија за борбу против шпијуна и „пете колоне”, као Осми огранак ВШ НОВ-а и ПОЈ-а. У организацији безбедности на ослобођеној територији учествовао је и Одсек ВШ за војне власти у позадини и Војно-судски одсек. Априла 1943. године ВШ је донео одлуку о формирању Комисије за борбу против „пете колоне” и тероризма, чији су основни задаци били да открива непријатељску агентуру и специјалне јединице које су током 1943. године убациване на слободну територију ради вршења диверзија.¹⁸

Средином септембра 1943. године, при Врховном штабу НОВ-а и ПОЈ-а, формиран је Одсек за заштиту народа, који је преузео послове и задатке Комисије за сузбијање „пете колоне” и тероризма и даље развио функцију и организацију безбедности у партизанском покрету. Задатак Одсека био је да обједини рад обавештајних и контраобавештајних послова, као и да боље организује обавештајну службу за потребе Врховног штаба.

Територијална надлежност Одсека за заштиту народа проширена је Наредбом Врховног штаба о организацији и структури штабова корпуса, од 8. фебруара 1944. године. Овом Наредбом у надлежност штабова корпуса, поред командовања оперативним јединицама, дата је и организација и руковођење позадинским војним властима на ослобођеној територији.

Реорганизацијом која је извршена пола године касније, на основу Наредбе врховног команданта НОВ-а и ПОЈ-а од 13. маја 1944. године, формирано је Одељење заштите народа (ОЗН), при Повереништву народне одбране Националног комитета ослобођења Југославије (НКОЈ), као и одељења заштите народа при тадашњим главним штабовима и корпусним областима. Том наредбом ОЗН-а је постављена као јединствена и централизована организација.

3. ОРГАНИЗАЦИОНА СТРУКТУРА И НАДЛЕЖНОСТИ ОЗН-Е

Надлежности ОЗН-е детаљније су разрађене у Упутству Одељења заштите народа Повереништва за народну одбрану НКОЈ-а од 18. маја 1944. године.¹⁹ Тако се, у образложењу потребе за организацијом обавештајне и

¹⁷ *Зборник докумената и података НОР-а, том II*, документи Врховног штаба и НОВ-а и ПОЈ-а, књига 6, док. бр. 185.

¹⁸ Обрен Ђорђевић, „Организовање и активност обавештајне и контраобавештајне службе у Србији 1941–1945”, *Безбедност* 3/1990, 316–317.

¹⁹ Наведено упутство потписао је начелник ОЗН-е за Југославију, генерал-лајтнант Александар Ранковић.

контраобавештајне службе на окупираној територији и у иностранству, у Упутству указује „да се са све већим развитком међународних веза НОП-а јавља нужност и могућност организације политичке обавештајне службе у иностранству”, али и потреба да се „путем контраобавештајне службе, на ослобођеној територији, спрече покушаји окупатора и домаћих издајника да у редове НОП-а, његове органе и установе, убаце своје агенте”.

Упутством о организационој структури Одељења заштите народа било је одређено да буде подељена на четири одсека, са тачно одређеним задацима.

Први одсек био је надлежан за офанзивни обавештајни рад на окупираним територијама и према иностранству. Његова обавеза била је да организује и ствара обавештајне изворе у разним државама и државним установама противника и на окупираној територији и да руководи са њима.

Други одсек је био задужен за контраобавештајни рад на ослобођеној територији. Деловао је на откривању агентурне мреже обавештајних и служби безбедности окупатора, квислинга и колаборациониста на ослобођеној територији и супротстављао се деловању унутрашњих реакционарних снага и непријатељске агентуре убачене и прикриване у структурама НОП-а.

Трећи одсек имао је задатак да организује контраобавештајну заштиту оружаних снага и установа НОВ-а, да ствара мрежу својих повереника при Повереништву за народну одбрану и контролише и усмерава рад III одсека земаљских одељења и одсека ОЗН-е у штабовима корпуса.

Четврти одсек обављао је послове обраде података које су достављали Први, Други и Трећи одсек, израђивао је картотеке лица и вршио њихово ажурирање. Поред наведених аналитичко-документалистичких послова, овај одсек обављао је и административно-статистичке послове (бавио се специјалном фотографијом, тајним писмима и сл.).

Радио центар и Група за шифру, нису улазили у састав одсека, већ су ови послови организационо били везани за помоћника начелника ОЗН-е. Током јануара 1945. основан је Пети, а априла исте године и Шести одсек.

Пети одсек био је надлежан за откривање и супротстављање деловању страних служби.

Шести одсек обављао је послове заштите саобраћајних комуникација. Штитио је организације и установе у области саобраћаја и деловао је на откривању и онемогућавању саботажа и диверзија на југословенским саобраћајницама.

Након донете Наредбе о оснивању ОЗН-е, устројена су Одељења заштите народа за Босну и Херцеговину, Црну Гору, Македонију, Хрватску, Словенију, Далмацију и Србију (јуна 1944. године), а нешто касније и за Војводину и Косово и Метохију (августа 1944. године), која су била подређена ОЗН-и за Србију. Посебно одељење ОЗН-е формирано је за Београд (октобра 1944. године).

Новом Наредбом врховног команданта НОВ-а од 15. августа 1944. године, формиран је Корпус народне одбране Југославије (КНОЈ), као један од значајних чинилаца безбедности и одређени су му задаци, структура и организација. Структура и организација јединица КНОЈ-а разликовала се од јединица оперативне војске по томе што су формиране сразмерно величини ослобођене територије, активности „непријатељских елемената” и броју објеката које је требало обезбеђивати.²⁰

4. ОДЕЉЕЊЕ ЗАШТИТЕ НАРОДА ЗА СРБИЈУ

Одлука о оснивању ОЗН-е за Србију донета је у јуну 1944. године на Вису. За начелника је одређен Слободан Пенезић Крцун,²¹ који је у почетку, али врло кратко, био и начелник ОЗН-е за Београд. Крајем јула или првих дана августа 1944. године, по доласку Слободана Пенезића у Србију, приступило се образовању организационих јединица ОЗН-е при командама окружних подручја и среским командама ослобођених места.

У првом извештају који је Слободан Пенезић Крцун 9. септембра 1944. године послао Александру Ранковићу, начелнику ОЗН-е при Повереништву НКОВ-а, наводи да су у Србију стигли ноћу, између 11. и 12. августа. Први дани њиховог доласка били су углавном сведени на упознавање прилика на терену и послове техничког карактера око смештаја, разних састанака, пријема и предаје дужности... Након тога, поставили су опуномоћенике, заме-

²⁰ КНОЈ је расформиран 1953. године, а његове надлежности преузеле су Граничне јединице Југословенске армије и Народна милиција.

²¹ Слободан Пенезић Крцун рођен је 2. јула 1918. године у Ужицу, где је завршио основну школу и гимназију. Студирао је агрономију на Пољопривредно-шумарском факултету у Београду. Током Другог светског рата, у оквиру партизанског покрета, обављао је значајне дужности. Јула 1944. године на Вису постављен је за начелника Одељења заштите народа за Србију. За министра унутрашњих послова Србије изабран је 19. фебруара 1946. године и ту дужност је обављао до 5. фебруара 1953. године. Као први човек ОЗН-е, а касније и Министарства унутрашњих послова Србије, имао је значајну улогу у ликвидацији остатака квислиншких формација и четничких снага, гушењу балистичких побуна, разрачунавању са класним непријатељем, обрачуна са присталицама Информационог бироа. За народног хероја проглашен је јула 1952. године. У периоду од фебруара 1953. до јуна 1962. године био је члан, а касније и потпредседник Извршног већа Србије. Од јуна 1962. до новембра 1964. године обављао је дужност председника Извршног већа СР Србије. Погинуо је у саобраћајној несрећи у Шопићу код Лазаревца 6. новембра 1964. године. Више о томе вид. *Војна енциклопедија*, том 6, Београд 1973, 626; Бошко Матић, *Крцун*, Горњи Милановац 1983; Мирослав Перишић (ур.), *Министарство и министри полиције у Србији 1811–2001*, Београд 2002, 331–332; Слободан Пенезић Крцун, *Писма без курира*, (прир. Жељко В. Марковић и Александар Рајевац), Историјски архив Ужице, Компанија „Новости”, Ужице – Београд 2018; Слободан Пенезић Крцун, *Гласноћ ћушања*, (прир. Жељко В. Марковић Историјски архив Ужице, Ужице 2020 и *Лични фонд Слободана Пенезића Крцуна*, Историјски архив Ужице.

нике и помоћнике за пиротски, врањски, лесковачки, топлички, крушевачки и нишки округ. Поред тога, одржавали су везу са резидентима у Пироту, Врању, Лесковцу, Нишу, Крушевцу, Београду и Западној Србији. У почетку, у обављању послова користили су четири радио-станице (Источна Србија, Шумадија, Западна Србија и једна у централу).²²

У другом извештају од 6. октобра исте године Крцун говори о тешкоћама око организације рада Одељења, попуњавању одсека, недостатку искусних и проверених кадрова, покушају убацивања агената у Београд, о мобилизацији у Србији и успостављању угледа и ауторитета новоформиране службе.²³

Приликом доласка у Србију у Одељењу ОЗН-е било је само пет људи. Поред мајора Слободана Пенезића, руководни састав су чинили, мајор Василије Чиле Ковачевић – шеф Првог одсека, мајор Радован Грковић – шеф Другог одсека, капетан Слободан Крстић Уча – в.д. шефа Трећег одсека и мајор Светолик Лазаревић – шеф Четвртог одсека.

Након конституисања, ОЗН-а се кретала са Главним штабом НОВ-а и ПОЈ-а за Србију. Како су ослобађани градови, тако се и она померала, најпре у Лесковац, затим у Ниш и даље, све до Београда.

Након ослобођења Београда стварају се територијална одељења ОЗН-е за округе, а до пролећа 1945. године и опуномоћства ОЗН-е за срезове.

На подручју Косова и Метохије током августа 1944. године формирано је Одељење заштите народа, а у току октобра и новембра образована су опуномоћства у командама подручја. У децембру исте и током јануара 1945. године конституишу се одељења ОЗН-е за округ, као и опуномоћства за срез.

Земаљско Одељење заштите народа за Војводину образовано је средином августа 1944. године. У току септембра формирају се прва опуномоћства ОЗН-е при командама подручја, а почетком новембра образују се одељења заштите народа за округ и опуномоћства по срезовима.

Крајем 1945. године, по одлуци начелника ОЗН-е за Србију, укинута су земаљска одељења заштите народа за Војводину и за Косово и Метохију. Уместо њих створени су центри ОЗН-е у Покрајини (Војводини) и Области (Косово и Метохија), који су имали надлежност да руководе органима ОЗН-е на тој територији.

5. ЗАКЉУЧАК

Након окупације и распарчавања Краљевине Југославије државе које су у томе учествовале, укључујући и колаборационисте, формирале су своје полицијске и обавештајно-безбедносне структуре. Задатак безбедносних

²² Р. Лазућ, М. Томић, 96.

²³ *Ibid.*, 96.

апарата био је да учврсте власт окупаторских снага и да пружи податке о потенцијалним видовима угрожавања новоформираног поретка власти и окупационих оружаних формација. Деловање војних и цивилних обавештајно-безбедносних структура био је у складу са политиком и интересима држава које су успоставиле окупациони систем власти.

С друге стране, избегличка влада настојала је да успостави и одржи, такође, своју обавештајну мрежу, са циљем да прати ситуацију у Југославији и пружа помоћ покрету на челу са Дражом Михаиловићем. Поред тога, у неким дипломатско-конзуларним представништвима, која су наставила да делују и након капитулације Југославије, развијана је интензивна обавештајна активност. Она је, пре свега, била усмерена на прикупљање података који су избегличкој влади могли користити у праћењу ситуације на војиштинама и ширењу пропаганде и помоћи четничком покрету у Југославији.

Савезничке државе које су чиниле коалицију против Сила осовине биле су, такође, заинтересоване да непосредно, на терену, прате дешавања на простору тадашње окупиране Југославије. Из тих разлога, поред података које су прикупљале класичним обавештајних радом, слале су и своје мисије у штабове четничког и партизанског покрета. Те мисије имале су задатак да сагледају улогу тих покрета и да редовно извештавају о збивањима на ратом захваћеном простору Југославије.

Како се током Другог светског рата на територији Југославије мењао однос снага на терену, тако су и подаци које су мисије слале били у складу са тим околностима. Већ почетком 1943. године било је јасно да ће савезници, ипак, подржати партизански покрет. У складу са таквим политичким опредељењем њихови легални и легендирани представници наставили су са деловањем.

Од самог настанка партизански покрет је у оквиру својих војних и цивилних структура, а нарочито на ослобођеним територијама, приступио формирању безбедносних органа. Током четворогодишњег рата створене су и потпуно испрофилисане обавештајно-безбедносне организације, које су имале јасно утврђена правила и задатке. Септембра 1943. године формиран је Одсек за заштиту народа, да би 13. маја 1944. године прерастао у Одељење заштите народа (ОЗН). Након завршетка рата из Озних структура, настале су две војне и две цивилне службе безбедности из којих се у каснијем периоду развијао безбедносно-обавештајни систем нове Југославије.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ

Архив Југославије, фонд бр. 370 (Посланство Краљевине Југославије у Турској).
Архив Југославије, фонд бр. 103 (Емигрантска влада КЈ, 1941–1945).

- Војна енциклопедија, том 6, Београд 1973.
- Љубодраг Димић, *Историја српске државности – Србија у Југославији, књига III*, САНУ, Беседа, Друштво историчара јужнобанатског и сремског округа, Нови Сад 2001.
- Обрен Ђорђевић, „Организовање и активност обавештајне и контраобавештајне службе у Србији 1941–1945”, *Безбедности* 3/1990, 311–321.
- Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату југословенских народа* (том II, књига 1).
- Зборник докумената и података НОР-а, том II, документи Врховног штаба и НОВ-а и ПОЈ-а*, књига 6, док. бр. 185.
- Радојица Лазић, *Контрола службе безбедности у Србији*, Академија за националну безбедност, ЈП „Службени гласник”, Београд 2014.
- Радојица Лазић, Маша Томић, *Цивилна служба безбедности у Србији/Civil Security Service in Serbia*, ЈП „Службени гласник”, Београд 2019.
- Лични фонд Слободана Пенезића Крцуна, Историјски архив Ужице.
- Бошко Матић, Крцун, Горњи Милановац 1983.
- Слободан Д. Милошевић, „Окупаторска подела Југославије”, *Историја 20. века* 1–2/1992, 125–142.
- Слободан Пенезић Крцун, *Писма без курира*, (прир. Жељко В. Марковић и Александар Рајевац), Историјски архив Ужице, Компанија „Новости”, Ужице – Београд 2018.
- Слободан Пенезић Крцун, *Гласности ћућања* (прир. Жељко В. Марковић), Историјски архив Ужице, Ужице 2020.
- Мирослав Перишић (ур.), *Министарство и министри полиције у Србији 1811–2001*, Београд 2002.
- Бранко Петрановић, *Србија у Другом светском рату 1939–1945*, ВИНЦ, Београд 1992.
- Бранко Петрановић, *Југословенске владе у избељичиву 1943–1945*, документи, Архив Југославије, Глобус, Београд – Загреб 1981.
- Милан Ристовић, *Турска османлијачница – југословенско-турски односи у Другом светском рату и њихов балкански контекст*, Чигоја, Београд 2013.
- Валтер Робертс, Тито, Михаиловић и савезници 1941–1945, Чигоја, Београд 2013.
- Андреја Савић, Милан Делић, Младен Бајагић, *Безбедности света – од тајности до јавности*, ИБ, ВШУП, ПА, Београд 2002.
- Милован Целебџић, *Обавештајна служба у НОР-у 1941–1945*, Војноисторијски институт, Београд 1987.
- Кит Цефри, *МИ6 – историја тајне обавештајне службе 1909–1949*, Albion Books, Београд 2013.

Radojica S. Lazic
The National Security Academy, Belgrade
lazicr@orion.rs

Intelligence and Security Structures in Yugoslavia during World War II

Abstract: *The development of intelligence and security structures in Yugoslavia in World War II was done in extremely complex political and security conditions. After the April war and signing the surrender on April 17, 1941, the Ministry of Internal Affairs of the Kingdom of Yugoslavia continued to operate within the royal government which was in exile.*

After the occupation, Yugoslavia was torn apart by the German and Italian forces and their allies and quislings. The territory of the country was torn into two different spheres of interest – German and Italian, as well as four areas of occupation: German, Italian, Hungarian and Bulgarian. This went on until Italy surrendered in 1943. The members of the Croatian Ustaša movement announced the forming of the Independent State of Croatia (NDH), which initially included the territories of Croatia and Bosnia and Herzegovina, and from October 1941, the territory of Srem with the city of Zemun.

This paper looks at the work of intelligence and security institutions on the territory of the occupied state at the time, with a special reflection on the development of the safety organs of the partizan movement.

Keywords: *World War II, the Kingdom of Yugoslavia, safety structures, the chetnik movement, partizan movement, ally missions, the Department for People's Protection.*

Датум пријема рада: 01.07.2021.

Датум прихватања рада: 13.10.2021.